

ՀԱՅ ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՐ

ԵՎ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌՔ*

1. Ագարակն բրտի գերեզման օտարաց.
2. Բրտի ագարակն գնեցին գերեզման օտարաց.
3. Գնեցին զագարակն բրտի գերեզման օտարաց:

Այսպես է նաև՝ Դուկ. Ժ. 9 «Եւ բժշկեսցիք որք ի մմա հիւանդք իցեն և ասացիք նոցա. Մերձեալ է» վկայությունը, որը դրված է թե՛ Բժշկեսցիք և թե՛ Հիւանդս բառերի տակ.

1. Բժշկեսցիք որքան (sic) հիւանդ իցեն.
2. Հիւանդս բժշկեսցիք և ասացէք նոցա մեր.

Պարզ է, որ հեղինակն աշխատել է նկունությամբ օժտել իր համաբարբառը՝ երբեմն դրան զոհաբերելով բնագրային ճշգրտությունը, նպատակ ունենալով ամեն գնով գտանելի դարձնել որոնված նախադասությունը: Այնուհանդերձ՝ այս երևույթի հետ պետք չէ շփոթել ձեռագրում նկատվող լեզվական այն ակնհայտնի աղավաղումները, որոնք, ինչպես դիտել տվինք արդեն, ուրիշների ձեռքով հետագայում կատարված սրբագրության և ընդօրինակումների հետևանք են:

Սրանից հետո հանդես է գալիս Բաղդասար Կ. Պոլսեցու համաբարբառը, որով սկսվում է հայ տպագիր համաբարբառների շրջանը:

1753 թվականին Կ. Պոլսում լույս տեսավ բանասեր-քերականագետ Բաղդասար դպիր Կ. Պոլսեցու կազմած նորկտակարանային համաբարբառը՝ «Ցանկ գիրք Նոր Կտակարանին»⁵²:

Բաղդասար դպիրն իր ժամանակի հայտնի գիտնականներից էր ոչ միայն որպես հեղինակ երկհատոր Քերականության, որը երեք տպագրության է արժանացել նույն ԺԸ դարի ընթացքում, և ուրիշ երկերի, այլև որպես բնագրաբան՝ միջնադարյան մատենագրական բնագրերի հրատարակությամբ (Մաշտոց և Հաճախապատում, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Դավիթ Անհաղթի, Զենոբ Գլակի, Գրիգոր Տաթևացու և Սարգիս Ծնորհալու գործերը):

Ի տարբերություն Անանիա Ալլահվերդյանի Համաբարբառի, որը միայն չորս Ավետարաններն էր ընդգրկում, Բաղդասար դպիր Համաբարբառն ընդգրկում էր Նոր Կտակարանի բոլոր գրքերը: Դարձյալ՝ ի տարբերություն նախորդի, համաբարբառային սույն բառարանը լայն ծավալով չի քերում բնագրական վկայությունները, այլ միայն բառի հետ եղած շատ փոքրիկ կապակցություններով, քայց ունի խիստ այբբենական դասավորում. Օրինակ՝

* Ծարումակված «Էջմիածին» ամսագրի 1971 թ. ԺԱ—ԺԲ համարներից:

⁵² Տե՛ս «Գրքոյլ որ կոչի Ցանկ գիրք Նոր Կտակարանին: Որ պարունակէ յինքնան գրանս ոմանս երեւելիս, եղեալ ըստ այբբենական կարգին հանդերձ համարաթիւով գլխոցն և համարացն տընտմանց: Առ ի դիւրապէս գտանել գոր ինչ և խնդրիցէ ոք քան ի սուրբ Նոր Կտակարանին», Կ. Պոլիս, 1753: Տպագրության հիշատակարանում ասվում է. «Եւ արդ՝ եղև կատարումն տպեցման սորին ի թվիս Հայոց՝ ՌՄԲ (=1753)... ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի...»:

Ազգաց եւ լեզուաց
Ազգաւ անմտաւ
Ազգն քո եւ քահա
Ազգս ազգս եթէ

Յայտ. ԺԳ. 7
Հոռմ. Ժ. 19
Յովն. ԺԸ. 35
Հոռմ. ԺԲ. 6

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ այս համաքարքառում եւս բաները շարք են մտնում իրենց ունեցած քերականական թեքումներով: Այս կերպով քսութաշարում համապատասխան տառերի շարքերում տեղավորված են նաև, օրինակ, դերանունների հոլովված ձևերը՝ «Իմ եթէ չէր եկեալ» (Հովն. ԺԵ. 22), «Իմն քարոզութիւնն» (Բ Տիմ. Դ. 17), «Իմն որ տրուաւ եմ» (Եփ. Գ. 8), «Նա է տեղեկացեալ» (Կոր. Ը. 3), «Նմա պարտ է աճել» (Յովն. Գ. 30), «Նովա հաշտեցու» (Կող. Ա. 20), «Նոքա յաշխարհի են» (Յովն. ԺԷ. 11), «Նոքա զազատութիւն խոս» (Բ Պետ. Բ. 19), «Նոքօք կատարիւր» (Յայտ. ԺԵ. 1), և այլն:

Այս նույն ձևով, օրինակ, գտնում ենք նաև էական բայի խոնարհված ձևերը՝ Եղեալ, Եղեաք, Եղելոյ, Եղեն, Եղեր, Եղերուք, Եղեւ, Եղէ, Եղեց, Եղէք, Եղիջիք, Եղիցի, Եղիցին, Եղիցուք, Եմք, Եմ, Էաք, Էիք, Էր, Էք, Լեալ, Լեր, Լերուք, Լինիլ, Լինին, Լինիջիք, Լինիցի, Լինիցին, Լինիցիք, Լիցուք: Հասկանալի է, որ բայական այս բոլոր բառերն իրենց հետ միշտ ունեն փոքրիկ կապակցություններ, ինչպես՝ «Եղեալ վասն մեր ան», «Եղեաք հեզք ի մի». և կամ՝ «Եղեւ ամենայն հնազանդ», «Եղեւ ամենայն օրինացն», «Եղեւ բան Տեառն ի վերայ» և այլն:

Այբբենական շարքում տեղ են գտել ոչ միայն ինքնուրույն բառերը, ինչպես են, օրինակ, գոյական և ածական անունները, այլև պարագայական հանգամանքներ արտահայտող նախդիրները, նախադրությունները, մակբայները, շաղկապները: Այսպես՝ «Զերեսս երկնի կա» (Մատ. ԺԶ. 3), «Զերիս աւուրս ես» (Յայտ. ԺԱ. 9), «Ի մեռելոցն յառնել» (Մարկ. Թ. 9), «Ի մեր վարդապետութիւն գր» (Հոռմ. ԺԵ. 4), «Յայնմ աւուր խնդ» (Յովն. ԺԶ. 26), «Առ ի բառնալոյ զմե» (Եբր. Թ. 28), «Ընդ անիծիւք են» (Գաղ. Գ. 10), «Ըստ միտս կատարել» (Եբր. Թ. 9), «Յորքան ժամանակա» (Հոռմ. ԺԱ. 18), «Վասն բազմանալոյ ան» (Մատ. ԻԴ. 12), «Զկնի երթան գա» (Յայտ. ԺԴ. 4), «Իբրեւ զգորտս քան» (Յայտ. ԺԶ. 13), «Իբրեւ լուան որք» (Գործք Ը. 14), «Եւ զի էք դուք որ» (Գաղ. Դ. 6), «Այլ և մեր իսկ որք» (Հոռմ. Ը. 23), «Եթէ իցէ եղեալ ըստ» (Կոր. Է. 36), «Զի եթէ որ ի ձեռն» (Եբր. Բ. 2), «Թէ ե՞րբ դառնայց» (Ղուկ. ԺԲ. 38), «Իսկ որ բերէ զփուշ» (Եբր. Զ. 8), «Ապա թէ ոչ եւ դու» (Հոռմ. ԺԱ. 22), «Այսինքն է զիմ ա» (Փիլիմ. Ա. 12), և այլն:

Բաղդասար Կ. Պոյսեցու Համաքարքառը պարունակում է 10.512 բառակապություն: Նրա ծավալն սկզբնապես ավելի է եղել, բայց հեղինակը, հաշվի առնելով տպագրության դժվարությունները, դուրս է թողել մի շարք վկայություններ, որոնք, ինչպես ինքն էլ ասում, կարող էին գտնվել նաև տպագրությանը հայտնի ուրիշ երկերի միջոցով: Նա գրում է.

«Գիտելի է և այս և յոյժ ի միտ պահելի, զի վասն յոյժ հոգ տանելոյս մերոյ համառոտութեան գրքուկիս, յետ հաւաքմանս մերոյ զհաւաքելիսն ըստ մեր մտացս և դնելոյ ի կարգին, եղաք առաջի մեր գրադպիրքն Աքքային և զհին ցանկն մատենական Աստուածաշնչոյն, և զոր ինչ գտաք ի նոսին ի մեր հաւաքելոցս, հաճաք զայնս ի բաց, աւելորդ համարելով զգտեալսն ի նոսին՝ դնել և յաստում, որպէս ասէ Արիստոտէլ՝ թէ աւելորդ է երկոքումք առնել զայն, որ կարէ լինիլ միով» (էջ 174—175):

Այստեղ հիշատակված երկերից առաջինը Մխիթար Սեբաստացու բա-
նարանի առաջին հատորն էր, տպագրված 1749 թվականին⁵⁴, իսկ երկրոր-
դը՝ 1783 թվականին նրա հրատարակած Աստվածաշնչի⁵⁵ վերջում գտնվող
«Յանկ մատենական»-ն էր, քառացանկ, որն արտատպված էր Աստվածա-
շնչի 1666 թվականի Ոսկանյան հրատարակությունից և որի էությունն արդեն
տեսանք վերևում՝ Ոսկան Երևանցու մասին խոսելիս: Այս երկու հրատարա-
կություններում թեև բնագրական վկայություններ չէին բերված, բայց քառերի
դիմաց նշանակված էին Աստվածաշնչի գրքերի համապատասխան գլուխ-
ներն ու տնահամարները:

Բաղդասար Կ. Պոլսեցին իր Համաքարքառը կազմելու համար որպես
բնագիր օգտագործել է Մխիթար Սեբաստացու հրատարակած Աստվածա-
շունչը, որը հիմնականում Ոսկան Երևանցու անխնա սրբագրություններով
աղճատված բնագրի վերարտադրությունն էր. բայց նաև երբեմն հարկա-
դրված է եղել հայկական հին՝ հարազատ բնագրից ևս առնել որոշ տողեր՝
երբ դրանցից շատ է տարբերվելիս եղել ոսկանյան մոր բնագիրը, որպեսզի
ընթերցողը չգրկվի դրանք ևս գտնելու հնարավորությունից: Բաղդասար
դպիրն այդ մասին գրում է.

«Եւ հին վարդապետքն մեր՝ որ ըստ հնոյն եղեալ են ի գրուածոցն
խրեանց, ընթերցողքն զնոսա՝ այնպէս պահեալ են ի մտի. և որոնեալ զայն
ի ցանկիս, ոչ գտանեն զնոյն ձև, զի այս ըստ նորոյս է հաւաքուած. թէպէտ
և զոմանս եղաք և այնպէս՝ առ ի գտանիլ» (էջ 173—174):

Նշանակում է՝ գիտնական հեղինակն իր աշխատանքի ընթացքում Ոս-
կանյան տպագրված մոր բնագիրը համեմատել է հայկական անտիպ հին
բնագրի հետ և պատրաստել ըստ ամենայնի գիտականորեն հորինված մի
համաքարքառ՝ ի պետս ուսումնասիրողների. և այդպես էլ ինքն ասում է,
որ այս գիրքը «ամենայն կարդացողի ոչ է պիտոյ, այլ միայն գրոց աշակեր-
տաց և բանասէր անձանց, որ սէր ունին գրոց գիտութեան» (էջ 175):

ԺԺ դարի առաջին կեսում մեզ մոտ հայտնվել են սուրբգրական մի քանի
այլ համաքարքառներ, որոնք մնացել են անտիպ:

Նրանցից մեկը ժամանակին պատկանում էր Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային
Մատենադարանին (Ղալաթիա թաղամասում) և հայտնի էր որպես № 2
ձեռագիր. այդ առումով մենք նրան տալիս ենք «№ 2 համաքարքառ» պա-
մանական անունը: Այդ ձեռագիրն այժմ գտնվում է նույն քաղաքի Պերա թա-
ղամասի Ս. Երորդություն եկեղեցում:

Բարգեն կաթողիկոս Կյուլեսերյանը, որ ժամանակին կազմել էր Ազգ.
Մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակը, նկարագրել է նաև այս ձեռագիրը⁵⁶:

Տրված նկարագրության համաձայն՝ «№ 2 համաքարքառ»-ն ընդգրկում
է Հին և Նոր Կտակարանները և ամփոփված է երկու ստվար հատորների

⁵⁴ «Բնագիրը հայկական լեզուի, բաժանալ յերկուս հատորս, յորոց յառաջնումն՝ որ
է տպագրեալս այս, պարունակեալ զոն յոգնախոն բազմութիւնք քառից Աստուածաշունչ
Գրոց և այլոց երևելի մատենից լեզուազէտ դպրապետաց...: Արարեալ ի Մխիթարայ վար-
դապետէ Սեբաստացոյ Արքայ Հայր կոչեցելոյ, աշխատակցութեամբ աշակերտաց իւրոց»,
Վենետիկ, 1749:

⁵⁵ «Աստուածաշունչ գիրք Հնոց և Նորոց Կտակարանաց: ...Վերստին տպագրութեամբ
ի լոյս ածեցեալ աշխատասիրութեամբ և ջանիւք տեսնմ Մխիթարայ վարդապետի Սեբաս-
տացոյ՝ Արքայ Հայր կոչեցելոյ», Վենետիկ, 1783:

⁵⁶ Բարգեն աթոռակից կաթողիկոս (Կյուլեսերյան), «Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազ-
գային Մատենադարանին Հայոց», Անթիպաս, 1961, էջ 9—12:

մեջ, որոնք խորագիր և անվանաթերթ չունեն: Նրա հեղինակն անհայտ է: Գրված է բամբակյա փայլուն թղթի վրա, մանրագույն նոտրագրով: Թղթի չափն է՝ 39×26 սմ, իսկ գրվածքի չափը՝ 23×19 սմ: Բաղկացած է 48 պրակ-ներից՝ յուրաքանչյուրը 12 թերթ կամ 24 էջ, ընդամենը՝ 552 թերթ կամ 1.104 էջ. էջերը բաժանված են 3-ական պոնակների, ուստի՝ ամբողջ գործը կազմված է 3.312 պոնակներից: Դժբախտաբար նշանակված չէ տողերի քանակը, հետևաբար նաև հնարավոր չէ գոնե մոտավոր հաշվով իմանալ, թե քանի՝ քառ կամ վկայություն է պարունակում այս համաքարքառը:

Սահմանափակ են մեր տեղեկությունները «Ռե 2 համաքարքառ»-ի շնույթի մասին: Դատելով տրված նմուշներից՝ երևում է, որ այս համաքար-քառը ևս ունի այբբենական հորինվածք, քայք քառաշարի մեջ մտնող քառերի դասավորման համար այստեղ կիրառված է քառերի համախմբման մի նոր դրություն: Եթե, ասենք, Բաղդասար Ա. Պոլսեցու Համաքարքառում Աճձն բառով քերվող վկայությունները բաշխված էին զանազան տեղերի վրա, օրինակ՝ գ նախորդվ եղածները տեղավորված էին Զ տառի շարքում («Զան-ձինս ճարակեն», «Զանձն ունայնացոյց»), յ նախորդվ եղածները՝ Յ տառի շարքում («Եանձինս իրեանց», «Եանձն առնեմ ձեզ»), առանց նախորի եղածներն՝ ուղղակի Ա տառի տակ («Անձամբ զանձինս», «Անձանց իր-եանց») և այլն, ապա «Ռե 2 համաքարքառ»-ն այդ բոլորը համախմբում է մի տեղ՝ ուղղակի Աճձն քառի տակ, դասավորման համար նշանակություն չտալով նախորդներին: Այդ են ցույց տալիս նկարագրողի հաղորդած հետև-յալ նմուշները.

գ-Աճձն իւր դիցէ ի վերայ բարեկամաց իւրոց	Յովհ. ԺԵ. 13
գ-Աճձն իւր դէէ ի վերայ ոչխարաց	Յովհ. Ժ. 11
յ-Աճձն իւր, եթէ տրտնջեն վասն այնորիկ	Յովհ. Զ. 62
գ-Աճձն իւր, և բարձցէ զխաչ իւր	Մարկ. Ը. 34
յ-Աճձն իւր. և վաղվաղակի փառատորեսցէ	Յովհ. ԺԳ. 32
յ-Աճձն իւր զգօրութիւն, որ ելն ի նմանէ	Մարկ. Ե. 30
գ-Աճձն իւր կեցոցանել, կորուսցէ զնա	Մատթ. ԺԶ. 25

Ուրիշ որևէ տեղեկություն չունենք այս համաքարքառի յուրահատկու-թյունների մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա ներկայացրած վիճակին՝ այդ մասին նկարագրողն ասում է. «Կարծես առաջին գրչէ ելած գործ մըն է որ քառերը լաւ չեն դասաւորուած այբուբենական կարգով. թէ՛ ետևառաջութիւն-ներ կան և թէ՛ վերջէն յաւելուածներ ու սրբագրութիւններ, նոյնիսկ քերուած-ներ»:

Ուրիշ տեղեկությունների համաձայն՝ Կ. Պոլսի Հայոց Ազգ. Մատենա-դարանում մի ժամանակ կար նույնպես անանուն մի համաքարքառ, որը կոչ-վում էր «Բուրաստան խնկոց»: Կոյնեսերյանի կազմած ցուցակում այդ անու-նը չի երևում, քայք մեզ թվում է, որ «Ռե 2 համաքարքառ»-ը և «Բուրաստան խնկոց»-ը կարող են լինել նույն ձեռագիրը: Այդպիսի հավանականության համար հիմք է տալիս ոչ միայն այն հանգամանքը, թե երկու ձեռագրերի տեղն էլ Ազգ. Մատենադարանն է, այլև այն, որ նրանց մասին տրված նկա-րագրությունների միջև կան ակնբախ նմանություններ:

«Բուրաստան խնկոց»-ի մասին հետևյալ տեղեկություններն է տվել Թո-նեթաճական հոդվածում, 1895 թվականին Երուսաղեմում տպագրված համա-րոս քհ. Տեր-Իսահակյանն իր «Տեսութիւն ի վերայ համաքարքառի Ս. Գրոց» քարքառի սկզբին.

«Յընթացս տպագրութեան մատենիս յանօթս շնորհեցաւ մեզ յԱզգային Մատենադարանէ Կ. Պոլսի ստուար երկհատոր ձեռագիր ցանկ ամենայն քառից Ս. Գրոց: Գիր գրչագրիս է ճօտր կոչեցեալն, յոյժ մանր, այլ յստակ և գեղեցիկ, գրեալ ի վերայ հաստ և կարծր բամբակեայ թղթոյ: Չիք ինչ ուրեք ի նմին յառաջաբան կամ վերջաբան կամ յիշատակարան. և ոչ իսկ անուն գրութեան կամ հեղինակին գտանի ի ճակատի կամ այլ ուր ի գիրս, այլ միայն ի յետ կոյս կազմի իւրաքանչիւր հատորոյ ոսկեգրով դրոշմեալ է **Ռուրաստան խնկոց**: Ի մասին ոճոյ և դասաւորութեան՝ տարբեր ոչ սակաւ ի ներկայ գրութեան: Յայտնի տեսանքի ի նմա աշխատութիւն եօթն կամ ութ անձանց» և այլն⁵⁷:

«Ձեռ 2 համաբարբառ»-ի և «Ռուրաստան խնկոց»-ի մասին տրված նկարագրությունների միջև եղող մասնություններն, ինչպես ասվեց, ակներև են և, ամենայն հավանականությամբ, դրանք միևնույն ձեռագիրն են ներկայացնում: Մեզ համար այս մասին տարակուսանք պատճառող միակ կետն այն է, թե Կյոյլեւեռյանը «Ձեռ 2 համաբարբառ» ձեռագրի նկարագրության մեջ ի՞նչպես կարող էր չնշել, եթե նրա երկու հատորների կազմի թիկունքին ոսկեգրով դրոշմված լինեին «Ռուրաստան խնկոց» բառերը:

«Ռուրաստան խնկոց»-ի նկարագրության մեջ ասվում է, որ, ձեռագրից դատելով, այնտեղ 7 կամ 8 տարբեր անձերի աշխատանք կա: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ «Ռուրաստան խնկոց»-ը խմբական աշխատանքի արդյունք է: Մենք արդեն տեսանք, որ ժամանակին կարդ. Հուգոնն իր համաբարբառը կազմելիս գործի է լծել 500 և ավելի վաճառականների: Երևում է, որ «Ռուրաստան խնկոց»-ը ևս վաճառական միջավայրում է ծնունդ առել. իսկ թե ո՞վ է եղել նրա նախաձեռնողը՝ հայտնի չէ:

Տեր-Իսահակյանը բավականին համոզիչ փաստարկումով առաջ է քաշել այն կարծիքը, թե «Ռուրաստան խնկոց»-ի հեղինակը պետք է եղած լինի Դիոնեսիոս վ. Կարապետյանը⁵⁸, որը Երուսաղեմի Ս. Հակոբի վանքի միաբան էր, այնտեղ վաբել էր ավագ թարգմանի և քարտուղարի պաշտոններ, իսկ 1824 թվականին կարգաթող էր եղել և ընդունել բողոքականություն⁵⁹: Այդ կարծիքին է նաև Մկրտիչ եպս. Աղավունիին⁶⁰: Եթե այդ կարծիքը հաստատ համարվի, ապա դա մեզ միմյն կտա ասելու, որ «Ռուրաստան խնկոց»-ը կազմվել է Ս. Հակոբի վանքում՝ Դիոնեսիոս վ. Կարապետյանի նախաձեռնությամբ և մի խումբ միաբանների կամ ուսանողների գործակցությամբ, նախքան 1824 թվականը:

Այս ժամանակաշրջանից հիշատակվում է նաև Հին և Նոր Կտակարանների մի ուրիշ համաբարբառ, հեղինակություն Հովսեփ վ. Տեր-Ավագյանի: Դրա մասին, սակայն, ավելի է նպատակահարմար խոսել 1848 թվականին Զմյուռնիայում տպագրված անանուն համաբարբառից հետո, որովհետև կարծիք կա, որ դա կարող է աղբյուր ծառայած լինել վերջինիս:

Զմյուռնիայի համաբարբառը, որը միայն Նոր Կտակարանն է ընդգրկում,

⁵⁷ Տե՛ս «Համաբարբառ Հին և Նոր Կտակարանաց, աշխատասիրութիւն Թադէոս վարդապետի Աստուածատուրեան Աբապկերցոյ, ի Միաբանութենէ Սրբոց Յակովբեանց», Երուսաղեմ, 1885, էջ Ե:

⁵⁸ Անդ, էջ Ե:

⁵⁹ Մկ. եպս. Աղավունի, «Միաբանք և այցելութ հայ Երուսաղեմի», Երուսաղեմ, 1920, էջ 116:

⁶⁰ Մկ. եպս. Աղավունի, «Սուրբ Գրոց ուսումը և անոր սաղիմահայ աշխատատրները», Հայ Խօսնակ, Բ տարի, 1924/25, էջ 125:

յույս է տեսել այնտեղ հաստատված ամերիկյան միսիոնարների տապարանից և կրում է «Համաքարքառ կամ ցանկ մմամաձայն բառից Նորոյ Կոտակարանի» խորագիրը⁶¹:

Զմյուռնիայի համաքարքառը ևս բառարանային եղանակով է կառուցված, բայց, ի տարբերություն հայկական նախորդ համաքարքառների, այստեղ վկայությունները քերված են տվյալ բառին թե՛ նախորդող, թե՛ հաջորդող կապակցություններով: Այսպես, օրինակ, **Մերձենալ** բառի տակ այստեղ Մարկ. Բ. 4 տնից քերված է «**Եւ իբրև ոչ կարէին մերձենալ առ նա**» ամբողջական վկայությունը, որը նախորդների սկզբունքով այլ կերպ չէր լինի, բայց եթե սկսելով միայն **մերձենալ** բառից՝ «**Մերձենալ առ նա՝ յամբոխէ անտի**»: Այս **Մերձենալ** բառի տակ էլ ամփոփված են այն բոլոր վկայությունները, որոնք պարունակում են այդ բառը և նրա թեքված ձևերը (մերձենաւ, մերձեցաւ, մերձեցան, մերձեցայք, մերձեցին, մի՛ մերձենար, մի՛ մերձենայք և այլն): Այս դրությամբ են քերված նաև գոյականներն ու ածականները: Սակայն, եթե հոլովման կամ խոնարհման ընթացքում բառի արմատը կամ ձիւնը կերպարանափոխվում է և կամ փոխարինվում է մի ուրիշով, այդ դեպքում նոր ձևը, որպես ինքնուրույն բառ, իր սեփական տեղն է ունենում բառաշարում: Այս ձևով համաքարքառում որպես ուրույն բառեր են տեղ գրավել՝ **Օր-ը** (զօր, զօրս, յօր, յօրէ, ցօր) և **Աւուր-ը** (աւուրք, աւուրց, աւուրք, յաւուր, յաւուրս, յաւուրց, զաւուրս, զաւուրքք), **Ճանաչել-ը** (ճանաչեմ, ճանաչէ, ճանաչէք, ոչ ճանաչէք, առ ի չճանաչելոյ) և **Ծան(եալ)-ն** (ծանեաւ, ծանեան, ծանիցես, ծանիցիք, ծանուցեալ, ոչ ծանեար, ոչ ծանիցի). **մմամապես՝ Ուտել-ը** (ուտեմ, ուտէր, ուտիցիք, ուտիցէք, ուտելոյ, չուտեմք, ոչ ուտեմ, ոչ ուտիցէ), **Կեր-ը** (կերան, կերայց, կերիցես, կերիցէ, կերիցուք, կերայք) և **Եկեր-ը** («**Եկն թոչունն երկնից եւ եկեր զնա**», և այլն): Դերբայական ձևերն ընդհանրապես զնում են, ըստ վերևում նշվածի, բայական բառերի տակ, բայց երբեմն նաև ինքնուրույն են հանդես գալիս բառաշարում, ինչպես, օրինակ, **Գալոց, Եկեալ, Ասացեալ, Կերող** և այլն:

Այս համաքարքառում տեղ չի տրվել ինչպես նախորդներին ու նախադրություններին, այնպես էլ դերանուններին, մակբայներին, շաղկապներին և գոյականների, ածականների ու բայերի շարքին պատկանող շատ բառերի:

Զմյուռնիայի համաքարքառի համար օգտագործված է Աստվածաշնչի Զոհրապյան հրատարակությունը՝ դասական թարգմանության բնագիրը: Այսպես՝ Գործք Ժ. 33 «**Եւ ես իսկ և իսկ յղեցի առ քեզ... առաջի Աստուծոյ կամք**» վկայությունն ըստ Զոհրապյանի է տրված՝ **Յղել և Կալ** բառերի տակ, մաս առ մաս, և ոչ թե ըստ Ոսկանի, որը դրա փոխարեն ունի՝ «**Վաղվադակի ուրեմն առաքեցի առ քեզ... առաջի քո կամք**»: Սակայն երբեմն, Զոհրապյանի հրատարակության մեջ ցույց տրված տարրնթերցումների հետևողությամբ, Ոսկանյան բնագրից ևս քերված են վկայություններ, որոնք անձանոթ են հայկական բնագրին: Այդպիսիներից է, օրինակ, Գործք ԻԸ. 29 «**Եւ իբրև զայս ասաց՝ արտաքս զնացին ի մմանէ Հրեայքն, որք ունէին ի մէջ ինքեանց զբազում խնդիրս**» վկայությունը, որը մաս առ մաս տրված է **Արտաքս, Հրեայ, Ունել և Խնդիր** բառերի տակ:

Զմյուռնիայի համաքարքառի հեղինակն անհայտ է: Թորոս քհ. Տեր-Իսահակյանի կարծիքով՝ այս համաքարքառը պետք է քաղված և հանված

⁶¹ «Համաքարքառ կամ ցանկ մմամաձայն բառից Նորոյ Կոտակարանի, այբբենական կարգաւ շարադասեալ», Զմյուռնիա, տպ. Գուլ. Գրիֆֆիտի, 1848:

ՀԱՄԱՐԱՐԱՐՆԻ

ԿԵՄ

ՅԵՆԿ ՆՍԵՆԵՁԵՅՆ ԲԵՌԻՅ

ՆՈՐՈՅ ԿՏԵԿԱՐԱՆԻ

ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԻ ՀԱՐԱԴԱՍԵԱԼ

«ԲԵՆԵՑԵՔ ԳԳԻՐ» : ԳԻՆ . Ե . 30 :

Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ

Ի ՏԿԱՐԱՆԻ ԿՈՆԼԻԵԼԱՌՍ ԿՐԻՓՈՒԹԻ

1848

Թաղես Վ. Աստվածատուրյանի համարարարի անվանաբերը

լինի «Բուրաստան խնկոց»-ից, ուստի և նրա հեղինակությունը վերագրելի է 'Կիոնեսիոս վ. Կարապետյանին. սակայն, ամառակելի չհամարելով իր այս կարծիքը, նա ավելացրել է. «Ծանկալի է մեզ ստուգադրման տեղեկեմալ զայս-մանէ ի հաստատութիւն կամ յուղղութիւն կարծեաց մերոց»⁶²: Մեր կարծիքով՝ եթե հնարավոր լիներ հաստատել «Բուրաստան խնկոց»-ի և «ՆՁ 2 համա-բարբառ»-ի նույն լինելը, ապա պարզված կլիներ նաև այս հարցը, որովհետև «ՆՁ 2 համաբարբառ»-ը, ինչպես տեսանք նրա նկարագրության մեջ, կա-ռուցվածքով ակնհայտորեն տարբեր է Զմյուռնիայի համաբարբառից:

Զմյուռնիայի համաբարբառի հեղինակության հարցը կապվում է նաև Հովսեփ վ. Տեր-Ավագյանի անվան հետ, ինչպես ակնարկեցինք արդեն:

Զմյուռնիայի տպագիր համաբարբառի օրինակներից մեկը, որն այժմ գտնվում է ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի կենտրոնական գրադարա-նում (Ա. Ալպոյաճյանի ֆոնդ № 105), անվանաթերթից առաջ կրում է հե-տեվյալ ձեռագիր հիշատակագրությունը՝ առանց ստորագրության.

«Ծանկ քոյր Հին և Նոր Կտակարանաց արարեալ է ի հայր Յովսէփայ գիտնական վարդապետէ Տէր Աւագեան, որ գտանի վասն տպագրութեան ի Պատրիարքարանին Կոստանդնուպոլսոյ, եղելոյ ի Մայր Եկեղեցոյ տեղոյն, կառուցելոյ յանուն Սրբոյ Աստուածածնի. այլ որպէս թոյի ինձ, թողեալ զցանկ Հնոյ Կտակարանի, զայս ցանկ Նորոյ միայն տպեալ են՝ առանց յառաջաբա-նութեան և յիշելոյ զ'ի լոյս ընծայողն սորին, որ էր և է օրհնեալ ի յաւիտեանս, ամէն»:

Թե ո՞ւմ ձեռքից է այս հիշատակագրությունը և թե ո՞րքան է հավաստի այս կարծիքը, ըստ որի Զմյուռնիայի համաբարբառը պիտի հանված լինի Տեր-Ավագյանի համաբարբառից, չենք կարող ասել: Բայց այստեղ նույնքան և ավելի կարևորն այն է, որ Հովսեփ վ. Տեր-Ավագյանի հեղինակությամբ հորինված մի համաբարբառ տպագրության էր սպասում Կ. Պոլսի Ազգային Պատրիարքարանում՝ դեռ նախքան Զմյուռնիայի համաբարբառի հրատարա-կումը:

Արցախեցի Հովսեփ վ. Տեր-Ավագյանը հայտնի մանկավարժ և գիտնա-կան էր, որը «նոխացոյց զաշխարհն Արցախոյ քերթողական, հոետորական, փիլիսոփայական և աստուածաբանական ուսմամբ»⁶³ և գնահատվել է որպես «առաջին աղբիւր լուսաւորութեան Արցախական մահանգի ի վերջին ժամա-նակս»⁶⁴: Մահացել է 1847 թվականին⁶⁵: Հեղինակ է քերականական և մի շարք այլ երկերի, որոնք մեծ մասամբ մնում են անտիպ⁶⁶:

⁶² Թ. քն. Տեր-Խահակյանի հիշյալ հոդվածը, էջ 5:

⁶³ Արգիս վ. Զալալյանց, «Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, Թիֆ-լիս, 1842, էջ 198:

⁶⁴ Անդ, մասն Բ, Թիֆլիս, 1858, էջ 355:

⁶⁵ Մակար վ. Բարխուտարյանց, «Արցախ», Բաքու, 1895, էջ 179:

⁶⁶ Հովսեփ վ. Տեր-Ավագյանի անտիպ երկերից մեզ հայտնի 4-ն հետևյալ ձեռագրերը՝

ա. «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի», ձեռ. № 3620:

բ. «Տետրակ բայի» և «Տոմար», ձեռ. № 2563:

գ. «Գիրք տեսական փիլիսոփայութեան», ձեռ. №№ 2525, 2828, 2835, 2990, 3619, 4088, 4045, 6556, 6818, 8750:

դ. «Ներածութիւն աստուածաբանութեան», ձեռ. № 4045:

ե. «Վահան ուղղափառաց», ձեռ. № 2622:

Բազմաթիվ գործ է՝

զ. «Առաջին մասն Փիլիսոփայութեան որ ասի՝ Տրամաբանութիւն, համաոտեալ ի բուն Տրամաբանութենէ աստուածաբան վարդապետին Կովդնոյ ի 1830 ամի», Օուշի, 1840: Հմմտ. Հ. Մ. Անապյան, «Հայկական մատենագիտութիւն», հտ. Ա, էջ 967:

Հովսեփ վ. Տեր-Ավագյան Արցախեցու հորինած համաքարքառն այժմ չկա Կ. Պոլսի Ազգային պատրիարքարանի դիվանատանը⁶⁷։ Եթե այդ ձեռագիրն իրոք անցել էր Զմյուռնիայի ամերիկյան միսիոնարների ձեռքը, այդ դեպքում հարկ կլիներ նրա՛նց դիվանում որոնել անհրաժեշտ լուսաբանությունները։

Զմյուռնիայի համաքարքառից հետո, 1860-ական թվականների սկզբին, Երուսաղեմի միաբաններից Թադեոս վ. Աստվածատուրյանը⁶⁸ ձեռնամուխ է լինում Հին և Նոր Կտակարաններն ընդգրկող ծրագրով կազմելու մի նոր համաքարքառ, որը յոթնամյա տքնաջան աշխատանքով աւարտվում է 1867 թվականին, բայց 1895 թվականին է միայն, որ կարողանում է լույս աշխարհ գալ Երուսաղեմի տպարանից⁶⁹։

Այս համաքարքառը ոչ միայն ընդգրկումով, այլև մակարդակով ավելի բարձր էր քան Զմյուռնիայիցը։

Համաքարքառի հրատարակման հետ կապված գիտական աշխատանքները վստահված էին Թորոս քհ. Տեր-Իսահակյանին, որի անունն առիթ ունեցանք հիշատակելու վերևում։ Հատորի սկզբին գետեղված էր նրա ներածական հոդվածը՝ «Տեսութիւն ի վերայ համաքարքառի Ս. Գրոց»⁷⁰։ Իսկ ավելի առաջ, 1891 թվականին, նա խմբագրել էր Երուսաղեմի տպարանի անունից մամուլին տրված այն Հայտարարությունը, որով ուսումնասեր հասարակայնությանը կոչ էր արվում օժանդակելու Համաքարքառի հրատարակմանը⁷¹։

Տեր-Իսահակյանի գնահատմամբ՝ այս Համաքարքառը խթան էր հանդիսանալու ոչ միայն սուրբգրական ուսումնասիրությունների զարգացմանը, այլև հայագիտական հետազոտությունների։ Մամուլի Հայտարարության մեջ նա ասում էր, որ «հայկական Աստուածաշնչի Համաքարքառն անչափ և անկշռելի օգուտ կրնայ ընծայել ամեն հայագետի»⁷²։ Իսկ «Տեսութիւն» ներածական հոդվածում, ավելի մանրամասնելով իր այդ կարծիքը, նշում էր, որ Համաքարքառը հայագիտությանը մատուցելու է կրկնակ ծառայություններ՝ աղբյուրագիտական և լեզվաբանական։

Համաքարքառի հայագիտական ծառայությունը նախ լինելու էր այն, որ հնարավորություն էր տալու՝ քացահայտելու մեր միջնադարյան մատենագրության պատմական ու գրական կապերը և գաղափարական առնչությունները Աստվածաշունչ մատյանի հետ։ «Չիք ինչ տարակոյս,—գրում էր նա,—գի ուսումնասերք մատենագրութեանց նախնեաց և եկեղեցական մատենից մեծապէս օգտեսցին Համաքարքառաւ ի ստուգութիւն աստուածեղէն քանիցն ի մէջ բերելոց թէ ուստի՝ և յի՛նչ միտս առեալ»⁷³։ Սա՛ Համաքարքառի նշա-

⁶⁷ Ընդորհակալութեամբ նշում ենք, որ ընդհանրապես մեր խնդրանքին, Ազգ. պատրիարքարանի դիվանատան պաշտոնյաներից պր. Կ. Բամպուքճյանը որոնումներ կատարեց այդ ուղղությամբ, բայց՝ ապարդյուն։

⁶⁸ Թադեոս վ. Աստվածատուրյանը ծնվել է 1831 թ. և մահացել 1906 թ., տես Մկ. Եսս. Աղավնունի, «Միաբանք և այցելութ...», էջ 149։

⁶⁹ «Համաքարքառ Հին և Նոր Կտակարանաց, աշխատասիրութիւն Թադեոս վարդապետի Աստուածատուրեան Արապկերցոյ, ի Միաբանութենէ Սրբոց Յակովբեանց», Երուսաղեմ, 1895։

⁷⁰ Տես անդ, էջ Գ—Թ։

⁷¹ Այս Հայտարարության համառոտությունը տես Բազմավեպ, 1891, էջ 282—283։

⁷² Անդ, էջ 282։

⁷³ Թ. քհ. Տեր-Իսահակյան, «Տեսութիւն», էջ Ը։

նակության աղքատագիտական-քննադատական կողմն էր, որն, իրոք, այսօր էլ կարևոր տեղ է գրավում հայաշխտության պատմա-քանասիրական հետազոտությունների քննազավառում:

Իսկ Համաքարբառի լեզվաքանական-քերականական նշանակության մասին Տեր-Իսահակյանը գրում էր. «Չիք ինչ տարակոյս զի որք զհայ լեզուս հմտությամբ և կատարելությամբ ուսանել քաղձան, պարտին և զՀայկական Աստուածաշունչն գէթ իբրև հնագոյն և ընտիր մատենագիր՝ ուշի ուշով քննել և ուսումնասիրել, զհարազատութիւն ոճոյ և դարձուածոց լեզուիս ի նմանէ ստուգել և այնու հաստատել», ուստի և «պիտանի և սատարիչ վարկանելի է այնոցիկ որ զԳիրն ուսանիցին յաղագս յստակութեան և հարազատութեան լեզուին», այսինքն՝ «նշանակութիւնք բառից և կիրառութիւն նոցին նովիմքք իսկ քաղդատութեան օրինօքն հաստատեալ ճշդին» և «այսու ձեռնատուութեամբ քերականական համաձայնութիւնք որոշին, այլ և այլ կիրառութիւն յատուկ անուանց և օտար բառից և օրէնք տառադարձութեան նոցին սահմանին»⁷⁴: Այլ խոսքով՝ դասական հայերենի օրինաչափությունների ուսումնասիրման ուղիներից մեկն էր ցույց տրվում այստեղ:

Հայերեն սուրբգրական համաքարբառների պատմության մեջ առաջին անգամն էր, որ ուշադրություն էր հրավիրվում այն օգուտների վրա, որ Աստվածաշնչի համաքարբառը ներկայացնում էր հայագիտության համար:

Այս համաքարբառը հորինվածքով նման է Ջմրտնիայի համաքարբառին: Վերջինիս մասին խոսելիս՝ բառերի դասավորման համար նրա կիրառած հիմնական սկզբունքներից մեկը մենք պարզաբանեցինք Մերձենալ բառի օրինակով: Այժմ այստեղ փոխանակ ասելու, որ «այս Մերձենալ բառի տակ էլ ամփոփված են այն բոլոր վկայությունները, որոնք պարունակում են այդ բառը կամ նրա թեքված ձևերը» (տես վերևում), մենք ուղղակի կրեքենք Մերձենալ բառի տակ ամփոփված 239 վկայություններից մի քանի նմուշներ:

ՄԵՐՁԵՆԱԼ

Ծնն.	ԺԲ. 11.	Մերձեցաւ Աբրամ մտանել յԵփպտոս.
	Ի. 4.	Աբիմելէք ոչ Մերձեցաւ ի նա.
	Ի. 6.	Ոչ էտու... Մերձենալ ի դա.
	ԻԷ. 41.	Մերձեցին ատուք կարեաց.
	ԼԵ. 16.	Մերձեցաւ ի Քաբրաթա երկիր.
Ելք.	Գ. 4.	Եթէ Մերձենալ տեսանել.
	Գ. 5.	Մի՛ Մերձենար այսր.
	ԺԲ. 48.	Ապա թէ Մերձենայցէ առ ձեզ.
	ԺԲ. 49.	Որ գայցէ Մերձենալ ի ձեզ.
	ԺԹ. 12.	Ամենայն որ Մերձեցի ի լեռոնն.
	ԺԹ. 13.	Մի՛ Մերձեցի ի նա ձեռն.
	ԺԹ. 15.	Ի կանայս մի՛ Մերձենայք.
	ԺԹ. 21.	Գուցէ Մերձենայցեն հայել.

Հասկանալի է, որ այս նույն սկզբունքով են դասավորված նաև գոյականներն ու ածականները: Օրինակ՝

⁷⁴ Անդ, էջ Թ:

ՀԱՄԱՐԱՐԱՌ

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ

ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԱԴԷՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ՈՐՈՊԿԵՐԾԻՈՅ
Ի ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԵՆԷ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ո. ԷԶՄԻԱՄԻՆ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՋԻ Ա.

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԺԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՒ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

Տ. ՄԱՏԹԷՈՍԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԺԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

1895

ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Գործք ԻԲ. 28.	Բազում գլխաց զԶինություննս զայս.
Ա. Կորն. Ա. 18.	Զգեղեցիկ Զինություննս.
Բ. Կորն. Ժ. 4.	Զի զէն Զինությունեան մերոյ.

ԽԱՐՏԵԱԾ

մազոյն.

Դեւտ. ԺԳ. 36.	Մի՛ դարմանեցէ քահանայն վասն Խարտեաշ
Ա. Թագ. ԺԷ. 42.	Զի էր պատանեակ Խարտեաշ.

Ի տարբերություն Զմյուռնիայի համաքարքառի՝ այս համաքարքառում հոլովման ու խոնարհման ընթացքում բառերի կրած կերպարանափոխումները և կամ փոխարինումները մեկը մյուսով՝ չեն դիտվում որպես բառային տարբեր միավորներ, այլ ամփոփվում են մեկ՝ հիմնական բառի տակ։ Հոլովման դեպքերում հիմնական է համարվում բառի եզակի ուղղական ձևը (անեզական բառերի համար՝ հոգնակի ուղղական ձևը), իսկ խոնարհման դեպքերում՝ անորոշ դերբայը։ Օգտագործելով հենց այն միևնույն օրինակները, որ նշեցինք Զմյուռնիայի համաքարքառի մասին խոսելիս՝ ասենք, որ այստեղ **Աւուր**-ը բառային առանձին միավոր չի կազմում, այլ գնում է Օր բառի տակ. նմանապես **Կեր**-ն ու **Եկեր**-ը՝ Ուտել-ի տակ և այլն։ Այսպես՝

ՕՐ

Ա. Մակ. Է. 48.	Անկան յայնմ Աւուր.
Է. 48.	Արարին զՕրն զայն տարեկան մեծ.
Է. 50.	Լոեաց երկիրն Յուդայ Աւուրս քանի մի.
Ը. 10.	Կացուցին մինչև յՕրս այս.

Կամ՝

Ա. Թագ. ԻԸ. 20.	Զի ոչ Եկեր հաց զսին ողջոյն.
ԻԸ. 23.	Ոչ կամեցաւ Ուտել.
Լ. 11.	Ետուն մմա հաց և Կերաւ.
Լ. 16.	Ուտէին և ըմպէին և տօնէին.

Այս նույն սկզբունքով էլ, դարձյալ, **Երաց**, **Եբեր**, **Եթաց**, **Եթող**, **Ելաց**, **Ելից**, **Ելոյծ**, **Եհաս**, **Եհար**, **Եհեղ**, **Էջ** և նման բայական ձևերը, որոնք Զմյուռնիայի համաքարքառում որպես ինքնուրույն բառեր էին տեղավորված, այստեղ գնում են **Բանալ**, **Բերել**, **Թանալ**, **Թողուլ**, **Լալ**, **Լնուլ**, **Լուծանել**, **Հասանել**, **Հարկանել**, **Հեղուլ**, **Իջանել** բառերի տակ։

Դասավորման վերոնշյալ սկզբունքներն, ի հարկե, գիտականորեն ճիշտ են։ Հեղինակը քերականագիտական հասկացողությամբ է առաջնորդվել՝ բառերի խմբավորման ու դասավորման իր սկզբունքները մշակելիս։

Զմյուռնիայի համաքարքառի համեմատությամբ, ինչպես ասվեց, այս համաքարքառն ունի որակական անվիճելի առավելություններ։ Ունի նաև թերություններ, որոնցից մի քանիսի մասին իր ժամանակին խոսվել է «Արարատ» ամսագրի անանուն գրախոսության մեջ⁷⁵։

Թերություններ ու բառերի պակասներ՝ անշուշտ ունի այս համաքարքառը։ Պակասներն զգալի են հատկապես դերանունների և շաղկապների քննա-

⁷⁵ Արարատ, 1896, էջ 111—112։

գավառում: Նախդիրները (գ, ի, ց, առ, ընդ, ըստ) նույնպես չկան բառաշարում, թեև նախդիրներով կապակցված որոշ բառեր տեղ են գտել այնտեղ (Զմտաւ ածել, Առ ականէ, Առ աչօք, Ընդ ակամբ հայել, Ընդ վայր հարկանել, և այլն): Թեև ընդգրկված է մակբայների մի մասը (Արդէն, Արտաքս, Արտաքուստ, Արտաքոյ, Իսկ և իսկ, Իսկոյն, Հագիւ, Ակամայ և այլն), բայց շատ մակբայներ բացակայում են (Անդ, Աստ, Երբեմն, Երբեք, Իբրեւ, և այլն): Երբեմն նույնիսկ պատահում է, որ եղած բառի տակ բացակայում է այս կամ այն վկայությունը, թեև, մեր կարծիքով, այդպիսի պակասների թիվը մեծ չէ:

Այնու առեւանգնիլ պիտի ասել, որ այս համաքարքառն իր ժամանակի հասար լուրջ և գիտական առումով նկատելի երևույթ էր: Վերոնշյալ թերությունները կարող էին էական նշանակություն ունենալ լեզվաբանների համար՝ հայ լեզվի ուսումնասիրության հարցերում. բայց մատենագրական ուսումնասիրությունների համար նրա մակարդակը կարող էր հիմնականում բավարար համարվել՝ առ ի չգոյն լավագույնի: Ինչո՞ւ այսօր էլ միջնադարյան հայ գրականության աղբյուրագիտական հարցերով զբաղվող բանասերներն անհրաժեշտորեն նրա օգնությանն են դիմում ամեն քայլափոխում՝ պարզելու համար, թե այս կամ այն գրվածքում օգտագործված այս կամ այն վկայությունն Աստվածաշնչի ո՞ր մասից է բերված և ի՞նչ նպատակով:

Այս համաքարքառը հիմնված է Զոհրապյանի հրատարակած դասական հարազատ բնագրի վրա:

Սուրբգրական համաքարքառների հայկական պատմության մեջ ժամանակով նորագույնը աշխարհաբար համաքարքառն է, որը 1963 թվականին լույս է տեսել Բեյրութում⁷⁶: Ընդերկում է Հին և Նոր Կտակարանները:

Այս համաքարքառը հիմնված է հայ բողոքականության համար պաշտոնապես ընդունված արևմտահայ այն թարգմանության վրա, որն առաջին անգամ 1853 թվականին տպագրվել է Զմյուռնիայում, ամերիկյան միսիոնարության տպարանում, այնուհետև անթիվ հրատարակություններ է ունեցել որոշ սրբագրություններով և այսօր էլ շարունակում է անընդհատ վերահրատարակվել հայկական Սփյուռքում: Այս թարգմանությունը կատարվել է եբրայական և հունական բնագրերից, ուստի և կապ չունի Ե դարի մեր դասական գրաբար թարգմանության հետ:

Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի է, որ աշխարհաբար համաքարքառը հայագիտական առումով չի կարող ունենալ այնպիսի նշանակություն, ինչպիսին ներկայացնում են Աստվածաշնչի գրաբար բնագրին նվիրված համաքարքառները, քանի որ հիշյալ աշխարհաբար Աստվածաշունչը մեր ժամանակներում չունի կատարելիք, նույնիսկ հեռավոր նմանությամբ, այնպիսի դեր, որպիսին կատարել է անցյալում գրաբարը: Նա չունի կապեր մեր կյանքի պատմական ընթացքի հետ, մեզ դեպի մեր ապագան առաջնորդող գաղափարների ու տեսակետների հետ, մեր գրականության ու գիտության հետ: Պատմականորեն նա ոչ մի առնչություն չունի ժամանակակից հայության հոգևոր ու մշակութային կյանքի հետ, որովհետև, դարաշրջանի պայմանների բերմամբ իսկ, չէր կարող նրան տրված լինել հայության ազգային լուսավորության ու առաջադիմության փարոս դառնալ, նրա մտքի խոյանքների հա-

⁷⁶ «Համաքարքառ Աստուածաշունչ մատենի Հին և Նոր Կտակարանաց, արդի աշխարհաբարով: Աշխատասիրեց Վեր. Վահան Գ. Սահակեան», Բեյրութ, 1963:

մար ներշնչման ու ոգեշնչման աղբյուր դառնալ, ինչպես իր ժամանակին դարձել էր գրաբար թարգմանությունը՝ բազմաթիվ սերունդների համար: Պատճառն այն է, որ գրաբար թարգմանությունը ներքին՝ ազգային պահանջներով ու ջանքերով էր կյանքի կոչվել՝ ազգային նպատակներով, մինչ աշխարհաբար թարգմանությունը արտաքին՝ օտարի պահանջներով ու ջանքերով է կատարվել՝ օտար նպատակներով⁷⁷: Այդ իսկ պատճառով՝ մառ ոչ միայն կատարելիք պատմական որևէ դեր չէր կարող ունենալ հայության կյանքում, այլև, նույնիսկ, ինքը չկարողանալով համընթաց քայլել ու զարգանալ նրա հետ, ետ է մնացել նրա արևմտյան գրական լեզվի զարգացման ժամանակակից մակարդակից: Կարելի է արևմտահայ այդ թարգմանության Բեյրութի 1963 թվականի տպագրությունից⁷⁸ բերվող մի քանի օրինակներով ակներև դարձնել այդ իրողությունը:

Հարաբերյալի և հարաբերական դերանվան տրամաբանական կապը բացակայում է, օրինակ, հետևյալ նախադասությունների մեջ.

«Հապա Աստուած իր ընտրեալներուն իրաւունք պիտի չընէ՞, որոնք ցորեն ու գիշեր իրեն կ'աղաղակեն» (Ղուկ. ԺԸ. 7): Պետք է լինի՝ Իսկ Աստուած արդարութիւն պիտի չընէ՞ իր ընտրեալներուն, որոնք տիւ և գիշեր կ'աղաղակեն իրեն:

«Հարիւրապետի մը ծառայ ծանր հիւանդացած՝ մօտ էր մեռնելու, որ սիրելի էր անոր» (Ղուկ. Է. 2): Պիտի լինի՝ Հարիւրապետի մը ծառան, որ սիրելի էր անոր, ծանր հիւանդ էր և մահամերձ:

Քերականական օրենք չճանաչող նախադասություն է՝

«Պարզ պիտի տեսնես քու եղբօրդ աչքին մէջի շիղջ հանելու» (Ղուկ. Զ. 42): Անկապ և անիմաստ է՝ տեսնել շիղջ հանելու:

Եզակի ենթակայի հետ բայի հոգնակի ձևի կիրառման օրինակներ են՝

«Բոլոր ժողովուրդը իրեն կու գային» (Մարկ. Բ. 13):

«Բոլոր ժողովուրդն ալ տեսնելով՝ զԱստուած կը գովաբանէին» (Ղուկ. ԺԸ. 43):

«Շատ բազմութիւն անոր ետևէն գացին» (Մարկ. Գ. 7):

Բայական ձևերի սխալ ուղղագրման և դրա հետևանքով եղանակների ու ժամանակների շփոթման մոռցներ են տալիս հետևյալ նախադասությունները.

«Երանելի է այն մարդը որ ամբարիշտներուն խորհուրդին մէջ չքալեր, ու մեղաւորներուն ճամբուն մէջ չկենար, և ծաղր ընողներուն նստած տեղը չնստիր» (Սաղմ. Ա. 1):

«Եւ ան որ իր խաչը չառնէր ու իմ ետեւէս գար» (Մատթ. Ժ. 38):

⁷⁷ Անգլիական և ամերիկյան միսիոնարական կազմակերպությունների ջանքերով կատարված այդ թարգմանության որպես հեղինակներ հանդես են գալիս միսիոնարներ Էջերը (J. B. Adger), Դուայտը (H. G. O. Dwight), Հոմզը (H. A. Homes) և Ռիգզը (Elias Riggs), որոնք ունեցել են հայ «օգնականներ»: Հմմտ. T. H. Darlow and H. F. Moule, «Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture in the Library of the British and Foreign Bible Society», vol. II, New York, 1963, p. 94-98. «Պատմական ակնարկ Աստուածաշունչի թարգմանութեանց վրայ» (Ռուստ. Ամերիկայի Հայ Ավետարանչական Ընկերակցության), Նյու-Յորկ, 1953, էջ 18-30:

⁷⁸ «Աստուածաշունչ գիրք Հիմ և Նոր Կտակարանաց», Բեյրութ, 1968: Հրատարակություն Մերձավոր Արևելքի Աստվածաշունչի Ընկերությունների (The Bible Societies in the Near East).

Այս չքալեր, չկենար, չնստիր, չառներ ձևերը սխալ են. պիտի լինեն՝ չի քալեր, չի կենար, չի նստիր, չ'առներ:

Թարգմանիչներն այս տեղերում ժխտական ձևն օգտագործելիս իրար են խստնել սահմանական ներխայի եզակի 3-րդ դեմքը և ըղձական եղանակի անցյալի ապառնիի եզակի 3-րդ դեմքը: Հմմտ. միշտ ձևերը.

Ս ա հ մ ա ն ա կ ա ն ե ղ ա ն ա կ

Ներկա

Չեմ քալեր	Չեմ կենար	Չեմ նստիր	Չեմ առներ
Չես քալեր	Չես կենար	Չես նստիր	Չես առներ
Չի քալեր	Չի կենար	Չի նստիր	Չ'առներ

Ը ղ ձ ա կ ա ն ե ղ ա ն ա կ

Անցյալի ապառնի

Չքալեի	Չկենայի	Չնստեի	Չառնեի
Չքալեիր	Չկենայիր	Չնստեիր	Չառնեիր
Չքալեր	Չկենար	Չնստեր	Չառներ

Եթե դժվար է համարվում կողմնորոշվել քայերի խոնարհման այս տրամաբանական ընթացքով, ապա կարելի է կողմնորոշվել նաև բառի արտասանական շեշտադրությամբ: Սահմանականում՝ ժխտականով խոնարհվող քայի օժանդակն է շեշտվում (չի) կամ, վերջինիս սղվելու դեպքում (չ'), բուն քայի առաջին վանկը. չի՝ քալեր, չի՝ կենար, չի՝ նստիր, չ'առներ: Իսկ ըղձականում՝ քայի վերջին վանկն է շեշտվում. չքալե՛ր, չկենա՛ր, չնստե՛ր, չառնե՛ր:

Եվ դարձյալ՝ արևմտահայ գրական լեզվի համար խորթ և անընդունելի ձևեր են հետևյալները.

«Անոնց վրայ» (Ղուկ. ԺԸ. 7), փոխանակ՝ **անոնց հանդէպ:**

«Անոր վրայով» (Ղուկ. Ե. 15), փխ. **անոր մասին:**

«Այս բանին վրայով» (Ղուկ. ԺԸ. 1), փխ. **այս մասին:**

«Ասկէ ետեւ» (Ղուկ. Ե. 10), փխ. **ասկէ յետոյ:**

«Քանի մ'օրէն ետեւ» (Մարկ. Բ. 1), փխ. **քանի մը օր յետոյ:**

Նմանապէս՝ «Էրիկ» (Ելք. ԻԱ. 22), «որբևարի» (Ելք. ԻԲ. 21), «վայել» (Առակ. ԻԶ. 1), և այլն, փոխանակ՝ **ամուսին (այր), այրի, վայելել:**

Այսքանը բավական է տեսնելու համար, որ տվյալ թարգմանությունը լեզվի տեսակետից ևս մեկուսի է մնում մեր կյանքում:

Այսպիսով, ելնելով բոլոր հանգամանքներից, գտնում ենք, որ Աստվածաշնչի հիշյալ թարգմանության վրա հիմնված աշխարհաբար համաբարբառը էական նշանակություն չի ներկայացնում հայագիտության առումով: Այդ համաբարբառը կարող է միայն նյութեր տալ արևմտահայ աշխարհաբարի պատմության որոշ հարցերի ուսումնասիրության համար և հատկապես ծառայել արևմտյան հայերենով տարածվող բողոքական գրականության լեզվի հատկանիշներն ուսումնասիրելու:

Մինչև այստեղ մեր ներկայացրած թարգմանական և ինքնուրույն համաքարքատները բոլորն էլ երևան են եկել Հին և Նոր Կտակարանների բնագրային ուսումնասիրության հողի վրա, և դա, ի հարկե, շատ բնական էր, քանի որ սուրբգրական գիտությունները, ինչպես միջնադարյան քրիստոնեական աշխարհում ընդհանրապես, այնպես էլ Հայաստանում, հասարակության հոգևոր ու նյութական մշակույթի բոլոր թելերի հետ անխզելի կապերով կապված էին: Այդ երևույթը հասարակության զարգացման օրինաչափությունների մասն էր կազմում: Ինչպես արդեն տեսանք իր տեղում՝ միայն ԺԹ դարի վերջերին՝ Թադևոս վ. Աստվածատուրյանի Համաքարքատի հրատարակության առիթով է, որ որոշակիորեն հանդես եկավ այն գաղափարը, թե հայկական Աստվածաշնչի համաքարքատը կոչված էր քացառիկ դեր կատարելու նաև հայերեն դասական լեզվի հետազոտության ասպարեզում և ընդհանրապես հայագիտության մեջ: Այս գաղափարն արդեն ըստ ինքյան նոր բնույթ էր հաղորդում հայկական Աստվածաշնչի համաքարքատին՝ այն տեղափոխելով դեպի աշխարհիկ գիտությունների բնագավառը: Այս առումով՝ հայկական Աստվածաշնչի համաքարքատի գաղափարն առաջնակարգ նշանակություն էր ստանում հայագիտության համար: Այդ հարցին մենք կվերադառնանք սույն աշխատության վերջում:

Սրանով ավարտվում է հայ համաքարքատային գրականության այն հանգըրվանը, որը քացառապես ընթանում էր սուրբգրական բնագրային հետազոտությունների գծով, ինչպես եղել է առհասարակ այն ժողովուրդների մոտ, որոնք միջնադարում ունեցել են քրիստոնեական գրականություն:

(Ծառունակելի)

